

دانشگاه بیرجند

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

بررسی تطبیقی حج سروده های خاقانی و شریف رضی

استاد راهنما:

دکتر مرادعلی واعظی

استاد مشاور:

دکتر احمد لامعی

نگارنده:

فریبا دهقانی

پاییز ۱۳۹۱

تقدیر و تشکر

«منت خدای را عزوجلّ که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت»

با سپاس از پروردگار بزرگ و مهربان به رسم ادب از زحمات بی‌دریغ و رهنمودهای علمی استادان گرامی گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی و همه‌ی آن‌هایی که از آن‌ها آموخته و از این پس نیز خواهم آموخت، سپاس‌گزاری می‌نمایم. از جناب آقای دکتر مرادعلی واعظی استاد محترم راهنما که با شکیبایی مثال زدنی و با بهره‌مندی از دانش ژرف از هیچ کمکی در این عرصه دریغ ننمودند و جناب آقای دکتر احمد لامعی که با بازبینی و نکته‌سنجی‌های خود مشاوره‌ی این رساله را بر عهده داشته‌اند، کمال تشکر را دارم. همچنین از جناب آقای دکتر محمدرضا عزیزی که در انتخاب موضوع رساله و انجام آن یاریگر من بوده‌اند، متواضعانه سپاس‌گزاری می‌نمایم.

و سپاس از دو وجود مقدس؛ آنان که ناتوان شدند تا ما به توانایی برسیم موهایشان سپید شد تا ما رو سفید شویم و عاشقانه سوختند تا گرمابخش وجود ما و روشنگر راهمان باشند پدر و مادر عزیزم

و سپاس از دوست خوب و همیشه همراهم سرکار خانم لیلا خاکپور که مرا در نگارش این رساله همراهی نمودند.

باشد که این سپاس ناچیز بخشی از زحمات بزرگواران را جبران کند.

تقدیم به

پیشگاه پدر و مادرم

که هرگز نمی توانم آن سان که سزاوار منزلت آنان است، حقوقشان را دریابم

و هرگز نمی توانم حق خدمتشان را آن چنان که باید، به جا آورم.

چکیده

حج، یکی از فروع دین اسلام است و فرموده‌ی خدا چنین است که چون مسلمانی به توانایی لازم رسید، به زیارت خانه‌ی خدا برود. این فریضه‌ی الهی و سفر معنوی چنان ارجمند و عظیم است که بابتی گسترده در ادبیات کشورهای اسلامی گشوده و آثاری زیبا و ارجمند در این زمینه پدید آورده است. این موضوع به دلیل فرهنگ دینی یکسان میان ایرانیان و عرب‌ها، منجر به مضامین مشترکی میان آثار ادیبان و شاعران دو عرصه‌ی فرهنگ اسلامی شده است. یکی از نمونه‌های بارز آن را در شعر دو شاعر نامدار، خاقانی و شریف رضی می‌توان یافت. این دو هنرمند، سروده‌های قابل توجهی را به حج و مناسک آن اختصاص داده‌اند. نگارنده در این پژوهش با بررسی تطبیقی حج سروده‌های دو شاعر، نوع نگاه این دو را به این فریضه‌ی دینی مهم نشان داده است. نتیجه‌ای که از این پژوهش گرفته می‌شود، این است که حج و مناسک مختلف آن به دلیل فرهنگ دینی یکسان، یکی از موضوعات برجسته‌ی اشعار خاقانی و شریف رضی است. به گونه‌ای که بخش عظیمی از اشعار خود را به آن اختصاص داده‌اند، اما شرایط فرهنگی، فکری و مکانی متفاوت تمایزاتی را در نوع نگاه و شیوه‌ی پردازش دو شاعر نسبت به این فریضه و مناسک آن پدید آورده است. در اشعار خاقانی، به‌ویژه تحفة العراقین معنویت و شور و شوق بیشتری ملاحظه می‌شود، به گونه‌ای که در اکثر اوقات خاقانی چنان محو عظمت خانه‌ی خدا می‌گردد که خودش را از یاد می‌برد، اما شریف رضی واقعی‌تر برخورد کرده و به بسیاری از جزئیات هم پرداخته است. خاقانی در حج سروده‌هایش یک عاشق شوریده است که جز خدا را نمی‌بیند، اما عشق شریف رضی از نوع عشق عذری است. عفت بیان و رعایت قداست در شعر هر دو شاعر قابل ملاحظه است و هر دو شاعر مناظر بسیار زیبایی را برای مخاطب ترسیم کرده‌اند.

واژه‌های کلیدی: ادبیات تطبیقی، حج سروده، خاقانی، شریف رضی

فهرست مطالب

مقدمه	۱۳
فصل اول کلیات	۲۱
۱-۱- نگاهی گذرا به ادبیات تطبیقی	۲۱
۱-۱-۱- تعریف ادبیات تطبیقی	۲۱
۱-۱-۲- تاریخچه‌ی ادبیات تطبیقی	۲۲
۱-۱-۳- ارزش و اهمیت ادبیات تطبیقی	۲۴
۱-۱-۴- ادبیات تطبیقی در حوزه‌ی ادبیات فارسی و عربی	۲۶
۲-۱- حج	۲۷
۱-۲-۱- حج در لغت و اصطلاح	۲۷
۲-۲-۱- حکم تکلیفی حج	۲۸
۳-۲-۱- حج در قرآن و روایات	۲۸
۱-۳-۲-۱- اهمیت و جایگاه حج در قرآن	۲۸
۲-۳-۲-۱- اهمیت و جایگاه حج در روایات	۳۰
۴-۲-۱- آثار و برکات حج	۳۱
۵-۲-۱- فلسفه‌ی حج	۳۲
۶-۲-۱- اهمیت اخلاص	۳۳
۷-۲-۱- انواع حج	۳۴
۸-۲-۱- اعمال حج	۳۵
۱-۸-۲-۱- احرام	۳۵
۲-۸-۲-۱- وقوف به عرفات و مشعر	۳۶
۳-۸-۲-۱- اعمال منی	۳۶
۴-۸-۲-۱- طواف	۳۹
۵-۸-۲-۱- سعی میان صفا و مروه	۳۹
۶-۸-۲-۱- کعبه، نقطه‌ی پایان مناسک حج	۴۰
۹-۲-۱- ارکان و متعلقات کعبه	۴۳
۱-۹-۲-۱- حجر اسماعیل	۴۴

- ۴۴..... ۲-۹-۲-۱- حجرالاسود
- ۴۵..... ۳-۹-۲-۱- حطیم
- ۴۶..... ۴-۹-۲-۱- زمزم
- ۴۶..... ۵-۹-۲-۱- مقام ابراهیم
- ۴۷..... ۱۰-۲-۱- عرفان حج
- ۴۸..... ۱-۱۰-۲-۱- حج سیر و سلوک روحی
- ۴۹..... ۲-۱۰-۲-۱- اسرار مناسک
- ۵۳..... ۱۱-۲-۱- حج تکرار تاریخ
- ۵۴..... ۱۲-۲-۱- حج در گستره‌ی زمان و پهنه‌ی تاریخ
- ۵۵..... ۱۳-۲-۱- مقام کعبه در دوره‌ی پیش از اسلام
- ۵۶..... ۱-۱۳-۲-۱- مقام کعبه نزد اعراب جاهلی
- ۵۸..... ۲-۱۳-۲-۱- مقام کعبه نزد ایرانیان
- ۵۹..... ۳-۱۳-۲-۱- مقام کعبه نزد ادیان و امت‌های مختلف
- ۶۱..... فصل دوم جایگاه حج در شعر فارسی و عربی
- ۶۱..... ۱-۲- حج در شعر فارسی
- ۶۱..... ۱-۱-۲- حج و نخستین شاعران
- ۶۲..... ۲-۱-۲- توجه شاعران به حج از جنبه‌های مختلف
- ۶۳..... ۱-۲-۱-۲- آرزوی وصال کعبه
- ۶۴..... ۲-۲-۱-۲- مشکلات سفر حج و سختی‌های راه
- ۶۷..... ۳-۲-۱-۲- شوق دیدار
- ۶۹..... ۳-۱-۲- تأکید شاعران بر حج باطنی
- ۶۹..... ۱-۳-۱-۲- حقیقت اعمال و مناسک
- ۷۲..... ۲-۳-۱-۲- کعبه‌ی دل
- ۷۵..... ۳-۳-۱-۲- نیت خالص
- ۷۷..... ۲-۲- حج در نگاه عارفان
- ۷۷..... ۱-۲-۲- حج باطنی، حج حقیقی
- ۷۹..... ۲-۲-۲- کعبه دل، کعبه حقیقی
- ۸۱..... ۳-۲-۲- نمونه‌هایی از کیفیت حج عارفان

۸۲	۳-۲- حج در شعر عربی
۸۶	فصل سوم نگاهی گذرا به زندگی خاقانی و شریف رضی
۸۶	۱-۳- زندگی خاقانی (۵۲۰-۵۹۵ ه.ق)
۸۶	۳-۱-۱- نام، لقب، نسب و زادگاه خاقانی
۸۸	۳-۱-۲- خانواده‌ی خاقانی
۸۹	۳-۱-۳- پرورش و تحصیلات
۸۹	۳-۱-۴- دین
۹۰	۳-۱-۵- فلسفه
۹۱	۳-۱-۶- زندان
۹۲	۳-۱-۷- سفرهای خاقانی
۹۵	۳-۱-۸- آثار و موضوعات اشعار
۹۹	۲-۲- زندگی شریف رضی (۳۵۹-۴۰۶ ه.ق)
۹۹	۳-۲-۱- نام، نسب، لقب و زادگاه شریف رضی
۹۹	۳-۲-۲- خانواده‌ی شریف رضی
۱۰۱	۳-۲-۳- پرورش و تحصیلات
۱۰۲	۳-۲-۴- مناصب شریف رضی
۱۰۳	۳-۲-۵- سفرهای شریف رضی
۱۰۴	۳-۲-۶- مقام شریف رضی در ادبیات
۱۰۵	۳-۲-۶-۱- آثار و موضوعات اشعار
۱۱۳	فصل چهارم بررسی حج سروده‌های خاقانی
۱۱۴	۴-۱- کعبه
۱۲۵	۴-۲- احرام
۱۲۸	۴-۳- امن بودن حرم
۱۲۹	۴-۴- بطحا
۱۳۰	۴-۵- جبل الرحمه
۱۳۰	۴-۶- جمار (رمی جمره)
۱۳۱	۴-۷- حج

۱۳۳	۸-۴- حجرالاسود.....
۱۳۵	۹-۴- زمزم.....
۱۳۸	۱۰-۴- سعی صفا و مروه.....
۱۳۹	۱۱-۴- طواف.....
۱۴۰	۱۲-۴- عرفات.....
۱۴۲	۱۳-۴- کوه ابوقبیس.....
۱۴۲	۱۴-۴- مسجد خیف.....
۱۴۲	۱۵-۴- مشعرالحرام.....
۱۴۲	۱۶-۴- مقام ابراهیم.....
۱۴۳	۱۷-۴- مکه.....
۱۴۴	۱۸-۴- مناسک.....
۱۴۵	۱۹-۴- منی.....
۱۴۶	۲۰-۴- موقف.....
۱۴۷	۲۱-۴- میقات.....
۱۴۸	فصل پنجم بررسی حج سروده‌های شریف رضی.....
۱۴۹	۱-۵- ذکر مناسک و اماکن مختلف حج.....
۱۴۹	۱-۱-۵- بیت الله.....
۱۵۰	۲-۱-۵- حج.....
۱۵۱	۳-۱-۵- حجرالاسود و حجر اسماعیل.....
۱۵۲	۴-۱-۵- حمی.....
۱۵۳	۵-۱-۵- خیف.....
۱۵۵	۶-۱-۵- ذی سلم.....
۱۵۶	۷-۱-۵- رمی جمرات.....
۱۵۸	۸-۱-۵- رمی جمرات و زمزم.....
۱۵۸	۹-۱-۵- قربانی.....
۱۵۹	۱۰-۱-۵- مأزمین.....
۱۶۰	۱۱-۱-۵- مزدلفه.....
۱۶۰	۱۲-۱-۵- مزدلفه و منی.....

۱۶۱	..... ۱۳-۱-۵ مکه
۱۶۲	..... ۱۴-۱-۵ ممنوعیت صید در حرم
۱۶۴	..... ۱۵-۱-۵ بیت، حجرالاسود و زمزم
۱۶۳	..... ۱۶-۱-۵ حرم الهی، چاه زمزم، بطحا
۱۶۴	..... ۱۷-۱-۵ منی
۱۶۵	..... ۱۸-۱-۵ منی و خیف
۱۶۶	..... ۱۹-۱-۵ منی و مأزمین
۱۶۶	..... ۲۰-۱-۵ نفر
۱۶۷	..... ۲۱-۱-۵ نقاء
۱۶۸	..... ۲۲-۱-۵ نقا و مصلی
۱۶۸	..... ۲-۵ ذکر اماکن مربوط به حجاز و مسیر حج
۱۷۰	..... ۱-۲-۵ العذیب
۱۷۰	..... ۲-۲-۵ زرود
۱۷۰	..... ۳-۲-۵ سلع
۱۷۱	..... ۴-۲-۵ عقیق حمی
۱۷۱	..... ۵-۲-۵ قباء
۱۷۱	..... ۶-۲-۵ نجد
۱۷۳	..... فصل ششم مقایسه‌ی تطبیقی حج سروده‌های دو شاعر
۱۷۳	..... ۱-۶ کعبه
۱۷۶	..... ۲-۶ بطحا
۱۷۷	..... ۳-۶ حج
۱۷۹	..... ۴-۶ خیف
۱۸۰	..... ۵-۶ رمی جمرات
۱۸۱	..... ۶-۶ زمزم
۱۸۲	..... ۷-۶ قربانی
۱۸۳	..... ۸-۶ کوه ابوقبیس
۱۸۴	..... ۹-۶ مکه
۱۸۵	..... ۱۰-۶ منی

۱۸۶	.....	۱۱-۶- وداع با كعبه
۱۸۸	.....	نتیجه
۱۹۱	.....	منابع و مأخذ

مقدمه

شرح مسأله:

«وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ». «و مردم را حج (زیارت) آن خانه برای خدا (واجب) است، البته آن کس که توان آن را داشته باشد و بدان راه یابد و هر که منکر آن گردد، (تنها خود را زیان ده که) خداوند از طاعت مخلوقین بی‌نیاز است» (آل عمران: ۹۷).

حج، یکی از مهم‌ترین فروع دین اسلام است که خداوند آن را بر هر مسلمانی که به توانایی لازم رسیده باشد واجب ساخته است. هر سال میلیون‌ها تن از مسلمانان که خود را مستطیع می‌دانند برای انجام این فریضه‌ی الهی راهی مکه می‌شوند و حج و مناسک آن را به جا می‌آورند. این مسلمانان مشتاق، از فرسنگ‌ها فاصله‌ی مکانی به عشق دیدار خداوند از همه چیز می‌گذرند، فرزند و عیال و خانمان را ترک می‌کنند و بدون ترس از هیچ مشکلی عاشقانه راه را می‌پیمایند و بدین صورت نمایی عظیم از وحدت جامعه‌ی اسلامی را به جهانیان عرضه می‌دارند.

جایگاه حج و توصیف مناسک آن، مسأله‌ای است که از دیرباز در ادبیات ایران زمین مطرح بوده است و در کتب فراوان و زمینه‌های مختلف از آن سخن به میان رفته است. این ویژگی، در ادبیات عرب نیز به خاطر فرهنگ اسلامی مشترک به چشم می‌خورد. از میان شاعران ایرانی، خاقانی بیش از دیگر شاعران به توصیف کعبه و سفر حج پرداخته است و از میان شاعران عرب، شریف رضی بیشتر در این زمینه سخن گفته است. مبنای فکری مشترک این دو شاعر، دین اسلام و کتاب قرآن و به طور کلی فرهنگ دینی یکسان است.

نگارنده در این تحقیق می‌کوشد که به شیوه‌ی تطبیقی حج و مناسک آن را در شعر خاقانی و شریف رضی بررسی، تحلیل و مقایسه کند، تا مشخص شود این اجتماع عظیم الهی و مناسک آن در شعر این دو شاعر چگونه ظاهر شده است.

در این رساله نگارنده بر آن است تا به این پرسش‌ها پاسخ دهد:

۱- نگاه دو شاعر، خاقانی و شریف رضی به موضوع حج چگونه می‌باشد؟

۲- چه مضامینی در حج سروده‌های دو شاعر جلوه‌ی بارزتری دارد؟

فرضیه‌های نگارنده به صورت زیر است:

۱- خاقانی و شریف رضی، تحت تأثیر محیط زندگی‌شان دیدگاه‌های متفاوتی درباره‌ی حج و مناسک آن ارائه کرده‌اند.

۲- خاقانی، شاعر ایرانی در توصیف حج و مناسک آن بیشتر به معنویات می‌پردازد، اما شاعر عرب بیشتر از عشق زمینی و مادی خود در این مکان‌ها و مناسک سخن می‌گوید.

پیشینه‌ی تحقیق:

اگرچه در مورد حج و کعبه در شعر خاقانی و حجازیات شریف رضی تحقیقات جداگانه‌ای صورت گرفته است، اما تا کنون به شیوه‌ی تطبیقی حج سروده‌های این دو شاعر بررسی و مقایسه نگردیده است.

کتاب‌های مختلفی در مورد زندگی خاقانی و آثار و افکار او نوشته شده است که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد. کتاب *خاقانی شروانی حیات، زمان و محیط او* از غفار کندلی هریسچی که نویسنده در آن به تفصیل در شش فصل، از خاقانی و جنبه‌های مهم زندگی او سخن گفته است. کتاب *بزم دیرینه عروس از معصومه معدن‌کن* که در مقدمه‌ی آن از زندگی خاقانی و مسائل مربوط به او، مذهب، اعتقادات و سفرهای او به‌ویژه سفر حجش سخن به میان آمده است. *آتش/ اندر چنگ از مهدی ماحوزی* که نویسنده در آن ضمن سخن گفتن از این شاعر، به معرفی آثار دیگر نیز برای آشنایی بیشتر خوانندگان با خاقانی می‌پردازد. کتاب *خاقان اقلیم سخن* از محمد بهنام فر که نویسنده در آن به تفصیل در چهار فصل، به بررسی عناصر مختلف فرهنگ عامه همچون دانش‌های مختلف عوام، آداب و رسوم، باورهای عامیانه و عناصر مربوط به زبان عامه در

قصاید خاقانی پرداخته و اطلاعات مفیدی در این زمینه به دست داده است. علاوه بر این موارد می‌توان به کتاب‌هایی هم‌چون سخن و سخنوران از بدیع الزمان فروزانفر، شاعر صبح از سید ضیاء الدین سجادی، سحر بیان خاقانی از عباس ماهیار، رخسار صبح از میر جلال الدین کزازی اشاره کرد که در مقدمه‌ی آن‌ها خاقانی و مسائل مهم زندگی او مورد بررسی قرار گرفته است. در مقدمه-ی دیوان خاقانی شروانی به کوشش سید ضیاءالدین سجادی و کتاب مثنوی تحفة العراقین به اهتمام یحیی قریب نیز مطالب مفیدی در این زمینه آمده است.

مقالات زیادی نیز در مورد حج و کعبه در شعر خاقانی نوشته شده است که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد. مقاله‌ی "تصویر کعبه در دیوان خاقانی" از احمد گلی که نویسنده در آن از جنبه‌های مختلف کعبه در شعر خاقانی سخن گفته است. "حج در آئینه‌ی شعر خاقانی" از ناهید سادات پزشکی که در آن از حج و نگاه خاقانی نسبت به آن سخن به میان آمده است. مقاله‌ی "کعبه و مناسک حج در شعر خاقانی" از جعفر حمیدی و "کعبه در آثار خاقانی" از لیلا مرندی که در آن به بررسی نگاه شاعر نسبت به حج و مناسک آن پرداخته شده است. مقاله‌ی توصیف "کعبه و مدینه و خراسان در شعر خاقانی" که در قسمتی از آن به بررسی حج و مناسک آن در شعر خاقانی پرداخته شده است.

از جمله‌ی رسالات می‌توان به رساله‌ای با عنوان "بررسی سیمای کعبه در شعر فارسی" از محمد میرزایی در دانشگاه بیرجند اشاره کرد که در آن ابتدا به کلیاتی در مورد کعبه و متعلقات آن پرداخته شده است و سپس اشعار مختلف شاعران از جمله اشعاری که خاقانی در مورد کعبه سروده مورد بررسی قرار گرفته است و رساله‌ی دیگری با عنوان "حج در ادب فارسی" از خلیل الله یزدانی در دانشگاه فردوسی مشهد نگارش یافته است که در قسمتی از آن به حج و مناسک آن در شعر خاقانی توجه شده است.

در مورد شریف رضی و حجازیات او نیز پژوهش‌هایی انجام گرفته است. از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به کتاب‌های عربی اشاره کرد که در این زمینه نوشته شده است. از جمله کتاب عبقریة الشریف الرضی از زکی مبارک که نویسنده در این کتاب در فصلی تحت عنوان حجازیات، به بررسی این اشعار پرداخته است. در کتاب‌هایی هم‌چون الشریف الرضی حیاتة و شعره از حسن جعفر نور الدین و الشریف الرضی از محمد عبدالغنی الحسن نیز ضمن پرداختن به کلیاتی از زندگی و اشعار این

شاعر، از حجازیات و غزلیات او نیز سخن به میان آمده است. کتاب‌هایی نیز به فارسی تألیف شده است که در آن‌ها کلیاتی از زندگی شریف رضی مورد بررسی قرار گرفته است که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به کتاب‌های سید رضی مؤلف نهج البلاغه از علی دوانی، یادنامه کنگره علامه شریف رضی از سید ابراهیم سید علوی، فروغ فقه و ادب از سید محسن دین‌پرور اشاره کرد.

از دیگر پژوهش‌هایی که در مورد این شاعر یافت می‌شود، مقالاتی است که در این زمینه نوشته شده است. از جمله‌ی آن‌ها مقاله‌ای است با "عنوان حجازیات در دیوان شریف رضی (۳۵۹-۵۴۰۶)" از محمد دشتی که نویسنده در آن به تعریف حجازیات و بررسی مختصر چند مورد از حجازیات او پرداخته است. هم‌چنین می‌توان به مقاله‌ای به زبان عربی با عنوان "قراءة نقدیة فی حجازیات الشریف الرضی" از نادر عبد الکریم حقانی اشاره کرد که در آن به تعریف حجازیات و ویژگی‌های آن و صور خیال در آن‌ها پرداخته شده است. مقاله‌ای نیز با عنوان "نگاهی به زندگی پر افتخار شریف رضی" از علی دوانی وجود دارد که در آن بیشتر کلیاتی از زندگی شاعر هم‌چون تاریخ ولادت و وفات، استادان و مریبانی که شریف رضی داشته است، مقام علمی، قدرت شاعری او و مناصب و مشاغلی که بر عهده داشته مورد بررسی قرار گرفته است.

از جمله رساله‌هایی که در این زمینه نوشته شده است، می‌توان به رساله‌ای با عنوان "شرح الف و خمسمائه بیت من دیوان الشریف الرضی" از محمد جرفی در دانشگاه تهران اشاره کرد. این رساله به زبان عربی است که نویسنده در آن به شرح هزار و پانصد بیت از دیوان شریف رضی به زبان عربی پرداخته است.

ضرورت تحقیق:

ضرورت تحقیق را می‌توان به این صورت تبیین کرد، که اولاً گرایش ادبیات تطبیقی خیلی قدیمی نیست و رو به رشد است و باید کتاب‌هایی در این زمینه نوشته شود، تا ادبیات تطبیقی جایگاه روشن‌تری در دانشکده‌ها و پژوهشکده‌های ما پیدا کند، هم‌چنین موضوع حج، یک مسأله‌ی اعتقادی مشترک بین مسلمانان است و چگونگی توجه هنرمندان، به‌ویژه شاعران به این فریضه در ادبیات فارسی و عربی جالب توجه است.

کاربردهای تحقیق:

این تحقیق می‌تواند دبیران ادبیات فارسی و عربی، دانشجویان رشته‌ی ادبیات فارسی و عربی در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد، شاعران، منتقدان و علاقه‌مندان به مضامین مذهبی را یاری رساند.

جنبه‌ی جدید بودن تحقیق:

ادبیات تطبیقی گرایش جدید دانشگاهی است و کارهای پژوهشی در این محدوده تازه هستند و جذابیت خاص خود را دارند، دیگر این‌که این‌گونه تحقیقات تطبیقی - مقایسه‌ای ضمن نو بودن، پنجره‌ای برای شناخت بیشتر فرهنگ‌های ایرانی و عربی، به‌ویژه شعر فارسی و عربی می‌باشند. علاوه بر این از آن‌جا که اصولاً مقایسه و تطبیق ادبیات دو فرهنگ یا دو زبان همیشه نکات تازه‌ای داشته و دارد، این موضوع نیز به دلیل این‌که تا کنون به شیوه‌ی تطبیقی، حج سروده‌های این دو شاعر بررسی نگردیده است، در راستای ادبیات تطبیقی می‌تواند حرف‌های تازه‌ای داشته باشد و نمونه‌ای باشد برای کارهای مشابهی که در این زمینه صورت می‌گیرد.

روش تحقیق و ابزار جمع‌آوری:

روش تحقیق در این رساله کتابخانه‌ای است. بدین صورت که با فیش‌برداری کتاب‌ها و مقاله‌های مربوط، مطالب جمع‌آوری گشته است، سپس براساس طرح مشخص شده، گردآوری‌ها به صورت تحلیلی و تحقیقی ارائه شده است.

این رساله در شش فصل تنظیم شده است. در فصل اول ابتدا به معرفی ادبیات تطبیقی پرداخته تا شناخت بهتر و کامل‌تری از این مبحث داشته باشیم. هم‌چنین در این فصل به منظور آشنایی بیشتر خوانندگان، کلیاتی در مورد حج و مناسک مختلف آن آورده شده است.

در فصل دوم در مبحثی تحت عنوان جایگاه حج در شعر فارسی و عربی، ابتدا نمونه‌هایی از شعر شاعران فارسی‌زبان که هر کدام از آن‌ها به جنبه‌های مختلفی از حج و مناسک آن پرداخته‌اند، آورده شده است. پس از آن به دلیل نشان دادن اهمیت حج باطنی و تأکید بر حج حقیقی، به

نمونه‌هایی از آثار نویسندگان عارف و دیدگاه‌های مختلف آنان در رابطه با حج پرداخته شده است. سپس از اشعاری که شاعران عرب‌زبان در زمینه‌ی حج و مناسک آن سروده‌اند، نمونه‌هایی آورده شده است تا به طور مختصر درباره‌ی پیشینه‌ی حج سروده‌ها در زبان فارسی و عربی و جایگاهی که این فریضه در نزد شاعران و ادیبان دو سرزمین داشته است، نکاتی بیان شود. نکته‌ای که باید متذکر شد، این است که سفر حج و مناسک آن در شعر و ادب فارسی بازتاب وسیعی داشته است و هر یک از شاعران و ادیبان از زاویه‌ای خاص به آن پرداخته‌اند و منابع در این زمینه بیشتر بوده است، به همین دلیل به صورت گسترده مطرح شده است، اما در ادبیات عرب چون شاعران کمتری به این موضوع پرداخته‌اند و تنوع چندانی نیز در شعرشان مشاهده نمی‌شود و همچنین به دلیل کمبود منابع عربی، کمتر از بخش ادبیات فارسی به آن پرداخته شده است.

فصل سوم به معرفی دو شاعر ایرانی و عرب و مسائل مهم زندگی آن‌ها، هم‌چون اوضاع و شرایط خانوادگی، تحصیلات، مسافرت‌ها، آثار و موضوعات اشعار آن دو و غیره اختصاص یافته و دیدگاه‌های مختلف صاحب‌نظران در این زمینه ارائه شده است.

در فصل چهارم به بررسی حج سروده‌های خاقانی پرداخته شده است که با تحقیق در دیوان و مثنوی تحفة العراقین اشعاری را که شاعر در این زمینه سروده استخراج شده است و به صورت جداگانه تحت عنوان هر کدام از اعمال و مناسک مختلف حج مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل پنجم به بررسی حج سروده‌های شریف رضی در دو بخش، یکی ذکر اماکن و مناسک مختلف حج و دیگر ذکر اماکن مربوط به حجاز و مسیر حج پرداخته شده است. در این فصل اشعاری را که شاعر در این زمینه سروده است، مشخص شده و تحت عنوان هر کدام از مناسک و اعمال حج، مورد بررسی قرار گرفته است. نکته‌ی قابل ذکر این است که از آن‌جا که بهترین راه برای آشنایی بیشتر خوانندگان با نگرش و نگاه این دو شاعر نسبت به حج و مناسک آن، بررسی اشعار آن‌ها به طور جداگانه بوده است، ابتدا در دو فصل جداگانه اشعار هر کدام از آن‌ها بررسی شده، سپس در فصل آخر مقایسه‌ی بین اشعار دو شاعر انجام گرفته است.

فصل ششم به بررسی موضوع اصلی این رساله، یعنی مقایسه‌ی تطبیقی حج سروده‌های دو شاعر، خاقانی و شریف رضی اختصاص یافته است. در این فصل اشعاری را که این دو شاعر در مورد

حج و مناسک مختلف آن سروده‌اند، در کنار یکدیگر آورده و با مقایسه، شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها را بررسی و تحلیل کرده‌ایم.

در پایان بر خود لازم می‌دانم که از زحمات همه‌ی استادان ارجمند گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، به‌ویژه استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر مرادعلی واعظی و استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر احمد لامعی که در تدوین این کار تحقیقی یاریگر من بوده‌اند، کمال تشکر و سپاسگزاری را داشته باشم.

فصل اول کلیات

۱-۱- نگاهی گذرا به ادبیات تطبیقی

در طول تاریخ، آنچه بشر را از دیگر موجودات ممتاز ساخته است خرد و اندیشه‌ی او بوده و زبان که عامل پیوند و ارتباط جوامع انسانی است. این پدیده وقتی که صورت خط و کتابت می‌پذیرد، محصول ذوق و اندیشه‌ی انسان را از گزند حوادث در امان نگاه می‌دارد و این میراث مکتوب، نقش مهمی در پیشرفت‌های علمی، ادبی و هنر انسان بر عهده می‌گیرد. آثار ادبی مکتوب، چه نظم باشد و چه نثر همواره حامل فرهنگ، بینش و نگرش ملت‌ها بوده و نقش مهمی در پیوند فرهنگی ملل مختلف ایفا کرده است. آثار ادبی برتر، به دلیل حوزه‌ی وسیع‌تر مخاطبان بیشتری داشته است و ملیت‌های مختلف با وجود اختلاف در زبان، از این آثار شاخص و قدر اول بهره‌مند شده‌اند و آن را متعلق به جامعه‌ی جهانی دانسته‌اند. در این قسمت ادبیات تطبیقی به صورت گذرا بررسی خواهد شد.

۱-۱-۱- تعریف ادبیات تطبیقی

ادبیات تطبیقی از مقوله‌های نوظهور تحقیقات ادبی است و نمی‌توان به آسانی تعریفی جامع و کامل از آن ارائه نمود و ادیبان که خواسته‌اند به تعریف و تفسیر این اصطلاح بپردازند، هنوز نتوانسته‌اند به نظری قاطع و روشن در این زمینه دست یابند. در ادبیات منظوم و منثور همه‌ی ملل، همگون اندیشی و توارد و احساسات مشترک وجود داشته و دارد و این مسأله کار را بر پژوهشگران ادبیات تطبیقی دشوارتر کرده است. بر همین اساس، نمی‌توان به آسانی درباره‌ی ادبیات تطبیقی اظهار نظر کرد و مبدأ و مقصد همگون اندیشی‌های ملل مختلف را با ترازوی ادبیات

تطبیقی سنجید. صاحب‌نظران درباره‌ی تعریف و چیستی ادبیات تطبیقی بسیار سخن گفته‌اند که به دیدگاه چند تن از آن‌ها اشاره خواهد شد.

طه ندا ادبیات تطبیقی را این‌گونه تعریف می‌کند: «ادبیات تطبیقی، بررسی روابط تاریخی ادبیات ملی با ادبیات دیگر زبان‌هاست؛ چگونه ادبیات یک کشور با ادبیات دیگر سرزمین‌ها پیوستگی می‌یابد و بر یکدیگر تأثیر متقابل می‌نهد؟ ادبیات مزبور چه دریافت کرده و چه چیزهایی به عاریت می‌دهد؟ از این رو ادبیات تطبیقی، بیانگر انتقال پدیده‌های ادبی از یک ملت به ادبیات دیگر ملت‌هاست» (ندا، ۱۳۸۳: ۲۶-۲۵).

جمال میرصادقی چنین گفته است: «ادبیات تطبیقی، حوزه‌ی مهمی از مطالعه‌ی ادبیات است که به بررسی و تجزیه و تحلیل ارتباطها و شباهت‌های بین ادبیات زبان‌ها و ملیت‌های مختلف می‌پردازد» (میرصادقی، ۱۳۷۷: ۸). عبدالحسین زرین‌کوب ادبیات تطبیقی را این‌گونه تحلیل می‌کند: «ادب تطبیقی، در واقع عبارت است از تحقیق در باب روابط و مناسبات بین ادبیات ملل و اقوام مختلف جهان» (زرین‌کوب، ۱۳۷۸ الف: ۱۸۱).

سعید جمال الدین در این‌باره می‌گوید، اگر بخواهیم تعریفی کلی از ادبیات تطبیقی ارائه دهیم می‌توان گفت: «ادبیات تطبیقی، یعنی نقد علمی ادبیات دو یا چند زبان یا فرهنگ یا ملیت با یکدیگر در روشی قیاسی و تطبیقی» (جمال الدین، ۱۳۸۹: ۹).

در فرهنگنامه‌ی ادبی فارسی ادبیات تطبیقی این‌گونه تعریف شده است: «ادبیات تطبیقی از شاخه‌های نقد ادبی است که به سنجش آثار، عناصر، انواع سبک‌ها، دوره‌ها و بهره‌های ادبی و به طور کلی مقایسه‌ی ادبیات و روابط ادبی ملل مختلف و بازتاب ادبیات یک ملت در ملت‌های دیگر سخن می‌گوید» (انوشه، ۱۳۸۱: ۴۱).

۱-۲- تاریخچه‌ی ادبیات تطبیقی

ادبیات تطبیقی یکی از علومی است که پژوهشگران ادبی از آن بی‌نیاز نیستند. کشورهای اروپایی در سده‌ی نوزدهم میلادی بحث ادبیات تطبیقی را مطرح نمودند و فرانسه پیشتاز این امر بود. پس از آن، دیگر کشورهای اروپایی از این مسأله استقبال کردند و اصطلاح مزبور در اغلب این کشورها

گسترش یافت. آنگاه روانه‌ی سرزمین‌های دوردست شد و به تدریج کشورهای آسیایی، آفریقایی و آمریکا این شاخه‌ی نوظهور ادبی را در دانشگاه‌های کشور خود مطرح نمودند.

عبدالحسین زرین‌کوب درباره‌ی آغاز ادبیات تطبیقی چنین می‌گوید: «تعبیر و اصطلاح ادب تطبیقی را در اروپا بنا بر مشهور اولین بار نقاد فرانسوی به نام ویلمن به کار برد و سپس سنت بوو منتقد مشهور دیگر فرانسوی آن را ترویج و استعمال نمود» (زرین‌کوب، ۱۳۷۸ الف: ۱۸۱).

غنیمی هلال بر این باور است که سابقه‌ی ادبیات تطبیقی به زمان‌های بسیار دور بر می‌گردد و این شاخه از علوم انسانی را جدا از دیگر علوم نمی‌داند و می‌گوید بدیهی است پیش از پیدایش ادبیات تطبیقی به صورت علمی جداگانه، جلوه‌های گوناگون آن در ادبیات جهانی به صورت اثرپذیری و اثرگذاری وجود داشته است. نویسنده، فرانسه را سلسله جنبان ادبیات تطبیقی می‌داند و می‌افزاید که این کشور به روند رشد و تکامل این علم کمک کرده و آن را تحت حمایت قرار داده است (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۱۱۱ و ۴۹).

محمد عبدالسلام کفافی نیز مطابق با این نظر چنین می‌گوید: «ادبیات تطبیقی، سبکی نوین از سبک‌های پژوهش ادبی است که در برخی از دانشگاه‌های غرب در آغاز دوران جدید گام به عرصه‌ی وجود نهاده است. این سخن بدان معنا نیست که این فن کاملاً نوظهور است، بلکه از گذشته‌های دور ادبا در سرزمین‌های مختلف به انواع پژوهش‌های تطبیقی می‌پرداختند. لیکن گسترش شیوه‌ی های پژوهش‌های ادبیات تطبیقی و کوشش در تحکیم مبانی آن ره‌آورد دوران جدید است» (کفافی، ۱۳۸۲: ۹).

جواد حدیدی پژوهشگران فرانسوی را نخستین کسانی می‌داند که این شیوه‌ی نوین را در تحقیقات ادبی رواج دادند. نویسنده در ادامه به سال ۱۸۲۸ می‌پردازد که ویلمن در درس تاریخ ادبیات از تأثیر متقابل ادبیات انگلیسی و ایتالیایی و فرانسوی سخن گفت و یک سال بعد در سال ۱۸۳۸ اصطلاح ادبیات تطبیقی را برای نخستین بار به کار برد. سپس به ژاک آمپر اشاره می‌کند که به سنجش ادبیات گوناگون از جمله ادبیات شرق و غرب پرداخت. نویسنده پس از آن به رشد و گسترش این شاخه‌ی ادبی به کشورهای مجارستان، انگلستان و آلمان اشاره می‌کند و تأکید می‌نماید که سهم آلمان در این زمینه بیشتر بوده است و دانشمندان آلمانی به این علم رنگ و بوی دیگری بخشیدند و در ادامه به کشورهای آمریکا، روسیه و ژاپن اشاره می‌کند و در نهایت به